

Türkiye Kapitalizminin Krizi Üzerine*

Ecevit hükümetinin iş başına gelmesiyle beraber «ekonominin düzenlenmesi/derlenip toparlanmasına» ilişkin söylemler sık sık duyulmaya başladı. Uygulamaya konulan veya konulacağı açıklanan bir dizi ekonomik önlem, IMF, OECD gibi örgütlerle ilişkiler, hep bu «ekonominin sıhate kavuşturulması çabası» ile birlikte ele alınmakta. İlk bakışta devletin ekonomiye müdahaleciliğinin arttığı yönünde bir izlenime kapılmamak elde değil. Böylesine bir ilk gözlemden daha ileriye geçebilmek için kapitalist devletin ekonomik işlevlerinin, içinde bulunulan toplumsal formasyonda kapitalizmin gelişme aşamaları ve egemen ülkelerle bağımlı ülkeler arasındaki bağımlılık ilişkilerinde ortaya çıkan değişikliklerle birlikte ele alınması gerekir.

Bunun için de, politik (devlet), ekonomik ve üretim ilişkisi olarak sermayenin yeniden-üretimi alanlarının birbirleriyle eklemlemelerinin ve bu eklemlemenin yukarıda sayılan alanların sınırlarının çizilmesine ve içeriklerinin belirlenmesine etkisinin bütünüyle kavranması gerekir. Politik ve ekonomik alanlar kapitalizmin bütün aşamaları boyunca sınırları ve kapsamı hiç değişmeyen kapalı alanlar değildir. Dolayısıyla, politik (devlet) ve ekonomik alanlarda kapitalizmin gelişmesiyle ortaya çıkan değişiklikleri, yalnızca devletin ekonomiye müdahaleciliğinin giderek artması biçiminde kavrayamayız. Daha doğrusu, bu iki alandaki değişiklikler, içeriklerinin aynı kalmasına rağmen giderek artan şekilde birbirlerinin içine girmeleri şeklinde kavranamaz. Politik ve ekonomik düzeylerin kapsamı ve içerikleri üretim tarzlarına ve bir üretim tarzının aşamalarına göre değişir¹

Bu bağlamda, Türkiye kapitalizminin gelişmesinde «Devletçilik» yılları olarak adlandırılan dönemin marksist analizinde karşılaşılan güçlükler yukarıda söylediklerimizin anlaşılmasına yardımcı olabilir. Marks ve özellikle Engels'in tanımlama ve analizlerinde burjuva toplumunun oluşması ve kapitalist ilişkilerin yaygın bir şekilde varlığı varsayımlarından kalkmalarının, kapitalist devletin tarihsel ortaya çıkış biçimlerinin nesnel analizlerinde bazı güçlükler yol açtığını biliyoruz. Üretim ilişkisi olarak sermayenin henüz yeterince güçlenmediği, toplumsal yeniden üretimi bütünüyle yönlendiremediği, henüz güçsüz bur-

juvazinin önceki üretim tarz ve biçimlerinin egemen sınıflarıyla ittifak yaptığı ve bu sonuçlarının kendi aralarındaki çıkar çatışmalarından yararlandığı kapitalizmin tarihsel gelişme dönemlerinin analizinde bu güçlük açıkça ortaya çıkar. Dolayısıyla, ekonomik ve politik (ve de ideolojik) alanların, kapitalizmin gelişme aşamalarına göre sınırları ve içeriklerinin değiştiğini göz önüne almalıyız.

Bu yazıdaki amacımız Türkiye kapitalizminin gelişme aşamalarının, yukarıda söylenenlerin ışığında, kapsamlı bir analizini yapmak değil. Böylesi bir çalışma, herşeyden evvel, tek bir kişinin yapacağı iş değil. Dolayısıyla yukarıda söylediklerimiz yalnızca genel bir kaç tesbit olarak anlaşılmıştır.

Bu yazıdaki asıl amaç, Türkiye kapitalizminin bugün vardığı aşamanın ve bu aşamayı noktalan krizin, özellikle ekonomik boyutunun genel (ve bu türden çalışmaların kolektif olarak yapılması gerektiğini bilen biri için zorunlu olarak, sınırlı) bir analizini yapma çabası olarak tanımlanabilir.

Bilindiği gibi kapitalist kriz ancak verili sömürü koşullarında (artık-değer elde etme koşullarında) kendini aşırı sermaye birikimi krizi şeklinde gösterir. Sömürü oranının gerekli büyüklükte artması halinde, birikim süreci yeniden başlar. Çünkü birikmiş sermaye verili bir andaki kâr oranına göre aşırıdır. Kâr oranının sabit sermaye artışı ile aynı oranda artmaması halinde, sermayenin organik bileşiminin artması artık-değer miktarında aynı oranda bir artışla karşılanamıyor demektir.

Aşırı sermaye birikimi şeklinde ortaya çıkan kapitalist kriz, birikmiş sermayenin hem az hem de aynı zamanda çok olmasıyla nitelenebilir. Birikmiş sermaye verili koşullarda elde edilen artık-değere göre yoktur; fakat artık-değeri arttırmak için ise yeterli değildir. Dolayısıyla, sermaye birikimi kapitalist krizin nedeni olduğu gibi, bu krizi aşmak için tek çare olarak da ortaya çıkar. Kapitalist gelişmenin sürekliliği artık-değer miktarındaki artışa bağlıdır. Kapitalizmin krizden kurtulmak için yapacağı tek şey, üretimin yapısında, var olan sermayeye göre artık-değer miktarını arttıracak değişiklikler, düzenlemeler yapmaktır. Bu türden düzenlemeler önceki dönemin sonunu belirleyen «varış noktasından» farklı bir «hareket noktası» gerektirir. Çünkü krizi gündeme getiren bu varış noktasıdır.

* Bu yazı Türk hükümetinin IMF ile anlaşmasının açıklanmasından önce yazılmıştır.

Yeni kalkış noktası ise, aşırı sermayenin değersizleştirilmesi sürecini gerektirir. Sermayenin değersizleştirilmesinin kâr oranının düşüşüne karşı gündeme getirilen karşı-etkilerden yalnızca bir tanesi olduğunu ileride göreceğiz. Sermayenin değersizleşmesi her zaman sabit sermayenin kullanım değerinde bir azalmayı gerektirmez (savaş ile sonuçlanan kriz dönemlerinde olduğu gibi) Kriz dönemi toplam sabit sermayenin mübadele değerini değiştirir ve kullanım değeri aynı kalabilen toplam sabit sermayenin mübadele değeri azalır. Dolayısıyla, değişmeyen kullanım değeriyle belirlenen artık-değer miktarı mübadele değeri azalmış bulunan toplam sabit sermayeye oranlanır ve sermayenin verimliliği artar.

Krizden sonra birikim sürecinin yeniden başlaması, kâr oranını azalan yönde etkileyen sermayenin organik bileşimindeki artışı bir derece karşılayan yeni önlemlerin bulunduğunu gösterir. Sermayenin aşırı birikimi veya aşırı üretimi, var olan sömürü imkânları çerçevesinde birikim oranını azaltır veya sınırlarını düşürür. Bu sürecin sonucunda ortaya çıkan kriz ise toplam sermayenin yapısını yeniden düzenleyerek yeni birikim sürecinin hareket noktasını hazırlar. Sermayenin değersizleşmesi ile beraber elde edilen artık-değer miktarı azalmış değerdeki toplam sermayeye oranlanır. Öte yandan, krizin önemli sonuçlarından biri olan en verimsiz sermayenin yok olması ve kâr oranının oluşmasına katılmaması sayesinde elde edilen artık-değer miktarı giderek sayıları azalan tekeller arasında bölüşülür.

Bilindiği gibi kapitalist kriz kapitalistler tarafından geçici bir pazar problemi, arz ve talep arasındaki dengesizlik olarak sunulur. Bir kapitalistin krizin açıklanmasında daha ileri gitmesi krizin sorumluluğunu üstlenmesi anlamına gelir. Çünkü bilmektedir ki kriz üretim ve sömürü ilişkisi olarak sermayenin ekonomik düzeydeki yansımadır. Gerçekte ise, birikim süreci ve kriz dönemleri, yalnızca pazar koşulları tarafından değil, toplumsal ilişkiler bütünü (ki gerçek üretim ilişkileri) tarafından belirlenir.²

Aşırı sermaye birikimi krizi toplam sermayede ki bir artışa, artık-değer miktarında aynı oranda bir artışın karşı gelmemesi halinde ortaya çıkar. Bu noktaya varılmasını önlemek için toplam sermayenin yapısında ve üretim koşullarında değişiklikler yapılması gerekir. Yapılması gereken değişikliklerin başında ise sermaye birikimi sürecinin devamının gerektirdiği yeni sömürü koşullarının oluşturulması gelir. Zira sermaye açısından emek-gücü verimliliğinin artırılması ancak artık-değer oranını arttırdığı ölçüde anlamıdır, yani işgücü değerini düşürdüğü veya emek-gücünün yeniden üretilmesi için gerekli iş zamanını azalttığı ölçüde.

Kapitalist devletin kriz ve krizden çıkma sürecindeki rolü bu çerçevede gündeme gelir. Bu rolün açıklanması, kapitalist devletin ilk bakışta birbirinden bağımsız gözükten ekonomik işlevleri-

nin bütünselliğinin kavranmasını gerektirir. Kâr oranının eğilimsel düşüş yasası, kapitalist krizi, burjuvazinin bu krizden kurtulma çabalarını ve kapitalist devletin bu süreçteki yerini anlamamızı sağlayacak en önemli teorik araçlardan bir tanesidir. Bu yasanın tüm marksist araştırmacılar tarafından aynı önemde ele alınmadığını biliyoruz. Kâr oranının eğilimsel düşüş yasası anılırken unutulmaması gereken yasanın içerdiği eğilimsellik kavramı. Dolayısıyla yasanın önemi kâr oranının düşüşünü ampirik ve ölçülebilir şekilde kavramamızı sağlamasından gelmiyor. Yasanın eğilimselliği derhal sınıf savaşını gündeme getiriyor. Kâr oranının düşüşünü ölçülebilir bir şekilde gözlemleyememiz bu yasanın işlemediği anlamına gelmez. Tersine, ancak bu yasa yardımıyla, kâr oranının düşmesini önleyen karşı-etkileri tüm geçerlilikleri ve karmaşıklıkları içinde anlayabiliriz. Dolayısıyla kâr oranının eğilimsel düşüş yasanının ele alınması, bu düşüşe karşı burjuvazinin (ve kapitalist devletin) işleme soktukları karşı-etkilerin ele alınmasını gerektirir.

Bu karşı etkilerin başlıcalarını üç grupta toplayabiliriz³

1) Sermayenin organik bileşimindeki artışı azaltan karşı-etkiler. Değişmeyen bir teknolojik temel üzerinde birikim sürecinin devamının sağlanması ve kapitalist üretim sürecine organik bileşimi düşük olan üretim alanlarının dahil edilmesi bu grupta yer alır. Fakat bu gruptaki en etkili karşı-etki emeğin üretkenliğinin artması ve dolayısıyla sabit sermayenin elemanlarının değerinin düşmesidir. O halde yeni bilimsel ve teknolojik buluşlarla sermayenin değersizleştirilmesi ve yukarıda da değindiğimiz, sabit sermayenin kriz döneminde çeşitli yollarla değersizleştirilmesi yine bu grupta yer alır.

2) Sömürü oranını arttıran karşı-etkiler. Emeğin üretkenliğinin artması sabit sermayenin mübadele değerini düşürdüğü gibi, emek-gücünün yeniden-üretimine dahil olan tüketim maddelerinin ve dolayısıyla emek-gücünün de değerini düşürür. Böylece toplam iş zamanının sabit kalmasına karşın nisbi artık-değer artışı sağlanır. Artık-değeri mutlak olarak arttıran tüm önlemler de bu gruba girerler: iş zamanının uzatılması, çalışma ritminin hızlandırılması, ücretlerin düşürülmesi gibi.

3) Artık-değerin ve kârın birikimin gerçekleştiği sanayi kesiminde toplanmasını sağlayan karşı etkiler. Artık-değer üreticisi anlamında üretken olmayan kesimlerin toplam artık-değere pay almalarını önleyen karşı-etkiler bu gruba girerler; örneğin, mutlak toprak rantının, ticaret ve faizcilik kârının ortadan kaldırılması bu türden karşı-etkilerdir. Öte yandan sermayenin rotasyon hızının artırılması (yani otomasyon, enformatik ve iletişimin gelişmesiyle sermayenin üretim ve dağılım süresini kısaltmak) ve tekelleşme ile birlikte kâr oranının serbest rekabetle oluşma sürecine set vurulması bu gruptaki diğer karşı-etkilerdir.

İşte kapitalist kriz bu karşı etkilerin devreye sokulmasının hızlandığı ve şiddetlendiği an olarak tanımlanabilir. Kâr oranının düşüş eğilimine karşı devreye sokulan karşı-etkileri birbirlerinden bağımsız öğeler olarak değil, *toplumsal üretim koşullarının son derece karmaşık bir ifadesi olarak kavramalıyız*. Karşı-etkilerin hareketine geçirilmesi toplumsal üretim koşullarının bütününe ve sömürü ilişkilerinin «yeniden düzenlenmesi» anlamına gelir.

Kapitalist gelişme ve birikimin sürekliliği bu yeniden düzenlemenin başarısına bağlıdır. Bu yüzden ki kapitalizmin gelişmesi mekanik bir sürece indirgenemez. Kapitalist gelişme ve birikim süreci toplumsal sınıf ve sınıf bölümlerinin somut davranış ve tavır alışlarıyla ve kriz öncesi ve kriz döneminin somut koşullarıyla belirlenir. Ancak bu karmaşık belirlenme sürecinin sonucudur ki kâr oranının düşüşünün ölçülebilir şekilde ortaya çıkıp çıkmayacağını belirler. Uzun dönemler boyunca, karşı-etkilerin yardımıyla gizli kalabilen bu eğilimsel düşüş, krize doğru gidişin hızlanmasıyla açık bir şekilde ortaya çıkabilir.

Örneğin, egemen ülkeler arasında en iyi tanıdığımız Fransa'yı ele alalım ve resmi Fransız istatistiklerini ve bunlardan kalkılarak yapılan marksist analizleri kısaca aktaralım. Bilindiği gibi bu türden çalışmalar çeşitli istatistik büyüklüklerle sabit sermaye, kâr oranı, artık-değer oranı gibi marksist kavramlar arasında bir paralellik kurulmasını gerektiriyor. Marksist kavramları istatistik büyüklüklere indirgemek söz konusu değil elbette. Fakat marksist kavramların somut verilerin analizi için kullanılması açısından bu paralellik kurmak zorundayız; istatistik verilerin içerdikleri çarpıtmaları ikinci bir aşamada göz önüne almak koşuluyla. Burada bu ikinci aşamaya yalnızca Türk sanayi kesimine ilişkin verileri incelerken değineceğiz.

Fransa'ya yönelim ve sermayenin verimliliğinin bir göstergesi olan sabit fiyatlarla «gayri safi katma değer/gayri safi sabit sermaye» oranının evrimine bakalım⁴. Veriler bu oranın 1964'ten itibaren azalmaya başladığını gösteriyor. Buna paralel olarak ta «sermaye bileşimi katsayısı» adı verilen «ücretler dışındaki sermaye/ücretler» oranı 1963'ten itibaren artmaya başlıyor⁵. Bu oran 1959'da 6,29 iken 1962'de 6,06'ya düşüyor, fakat 1973'de 7,20'ye yükseliyor. Öte yandan 1950-1972 arasında kapsayan dönemde, emek-gücü verimliliğinin bir göstergesi olan «gayri safi katma değer/toplam emek-gücü oranı giderek artıyor. Dolayısıyla sermaye verimliliğindeki düşüş emek-gücü verimliliğindeki paralel bir düşüşten kaynaklanmıyor.

Fransız üretim yapısındaki bu gelişmelere şu açıklamalar getirilebilir. 1964'e kadar, emek-gücü verimliliğindeki artış hem nisbi artık-değer oranında bir artışı getiriyor, hem de mübadele değeri olarak hesaplanan sermayenin organik bileşiminin artmamasını sağlıyor. Bütün bunlar kapitalist birikimin problemsiz bir şekilde sürmesini getiri-

yor. 1964'ten sonra ise, sermayenin organik bileşimindeki artış kâr oranını azalan yönde etkilemeye başlıyor. Fakat, emek-gücü verimliliğindeki artış 1969'a kadar nisbi artık-değer oranını arttırarak sermayenin organik bileşimindeki artışı telâfi edebiliyor.

Bunun dışında başka karşı etkiler de sermayenin organik bileşimindeki artışın kâr oranını düşürücü etkisini hafifletiyor. Bu karşı-etkilerden bazıları şöyle sıralanabilir: sabit sermayenin tüketim mallarına göre nisbi fiyatının düşmesi, yani bir karşı-etki olarak sabit sermayenin alım değerinin düşürülmesi; sabit sermayenin rotasyon hızının artması (ekipler halinde çalışan emek-gücünün toplam emek-gücü içindeki oranı 1957'de %14,3'ten 1974'te %31,3'e çıkıyor. Sabit üretken sermayede bu sayede yapılan sabit sermayenin %25'i arasında üretime sokulan sabit sermayenin %25'i olarak hesaplanıyor⁶); Fransız tarımındaki kapitalist ilişkilerin gelişme sürecine bağlı olarak (tarım kesiminin hisaden faal toplam nüfus içindeki payı 1958'deki %24 değerinden 1970'te %14'e düşüyor) yeni proleterleşen kırsal nüfusun ücretleri düşürücü ve politik ve sendikal bilinci azaltıcı yönde rol oynaması; burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki kuvvet oranının burjuvazi lehine seyretmesi (ücretlerin katma değer içindeki payı 1950 ile 1955 arasında %42'den %44'e çıkmasına karşılık, 1955 ile 1969 arasında %44'den %41'e düşüyor).

Ancak 1969-70'ten sonradır ki karşı-etkilerin bütünü kâr oranının düşme eğilimini telâfi etmeye yetmemeye başlıyor. Ücretlerin katma değer içindeki payı artıyor (1969'daki %41 değerinden 1973'te %42'ye çıkıyor), artık-değer oranındaki artış 1973'te eksi değerler almaya başlıyor ve birikim oranı ve sermayenin organik bileşimi en yüksek değerlerine ulaşıyor. Artık aşırı birikim krizine gerçekten girilmiştir: üretim düşer, faiz oranları rekor değere varır, enflasyon ve işsizlik oranları hızla artar. 1970 ile 1973 arasında biriken sermaye değerlendirememektedir, yani bu sermayenin üretime sokulması toplam kâr miktarını arttırmaz.

Kapitalist aşırı birikim krizi 1970'lerden itibaren elbette yalnız Fransa'da ortaya çıkmadı. Özellikle öbür gelişmiş Avrupa ülkelerinde de aynı belirtiler gözlemlendi. Bu ülkelerde olup bitenleri tüm kapsamıyla incelemeyeceğiz. Yalnız bazıları için sermayenin verimliliğindeki değişimleri kabaca aktaralım. 1955'te 100 olarak alınan safi verimlilik oranında şu değişimler gözleniyor: Almanya'da 1976'da 36,7; İtalya'da 1972'de 68,3; İngiltere'de 1976'da 14,3; İsveç'te 1976'da 59; Kanada'da 1976'da 55,7; Japonya'da 1975'te 82,9 ve Amerika'da 1976'da 89,6⁷.

Uluslararası işbölümünde egemen durumda bulunan ülkelerin, içinde buldukları aşırı sermaye birikimi krizi döneminde gündeme getirdikleri yakın ve uzak dönemli önlemleri ileride göreceğiz.

Şimdi Türkiye kapitalizminin içinde bulunduğu krize gelelim. Bu krizin ekonomik boyutunu

kavrayabilmek için Türk imalat sanayiine ilişkin verileri kullanabiliriz. Bu konuda oldukça kapsamlı bir çalışma var elimizde: DPT'nin Sosyal Planlama Dairesi Araştırma Şubesi tarafından Aralık 1977'de yayınlanan «Türkiye İmalat Sanayiinde Sermaye ve İşgücü» (kısaca TİSSİ) adlı çalışma.

İmalat sanayiinde sermayenin verimliliği ile ilgili verileri bu çalışmada bulabiliyoruz. TİSSİ'nin verilerine göre, «net artık/sabit sermaye stoku» oranı kamu kesimi için 1968 yılına kadar artış göstermiş, bu yıldan sonra ise düşmeye başlamıştır. Bu oranın cari fiyatlarla 1965'te 52,8 olan değeri 1968'de 68,2'ye çıkmış, 1975'te ise 30'a düşmüştür. Özel kesimde ise net artık/sabit sermaye stoku oranı, 1972 yılındaki %5'lik artış dışında genel bir düşme eğilimi göstermektedir. Düşüş özellikle 1973'ten sonra hızlanmıştır ve 1965'teki 53,7 değerinden 1975'te 26,3'e düşmüştür (TİSSİ, tablo 5 10,5.11). Görüldüğü gibi TİSSİ'nin verilerine göre, kamu ve özel kesim imalat sanayiilerinde 1965-75 döneminde sermaye verimlilikleri yarıya yakın oranda azalmıştır.

TİSSİ'nin yazarlarına göre «artık oranlarının düşüşü ücretlerdeki yükselmeden başka, düşük kapasite kullanımına, imalat sanayinin giderek bir pazar sıkıntısıyla karşı karşıya kalmasına, uluslararası düzeydeki bunalıma ya da bütün koruma önlemlerine rağmen yerli firmaların dış fiyatlardan etkilenmelerine bağlamak mümkündür.»

Türkiye imalat sanayinin sabit sermaye verimliliğindeki düşüşün temel olarak bu etmenlerden kaynaklandığı kanısında değiliz. Türkiye imalat sanayinin, tipik bağımlı ülke sanayinin tüm özelliklerini göstermesine rağmen, bir içsel ve yapısal krizle karşı karşıya olduğu savunulabilir. Bunun için de imalat sanayiindeki sermaye birikimine daha yakından bakalım ve yine TİSSİ'nin verilerini kullanalım.

Toplam imalat sanayii (kamu artı özel) sabit sermaye yatırımları 1965 fiyatlarıyla 1951'de 1815,4 milyon lira iken 1975'te 8609,1 milyon liraya ulaşmaktadır (TİSSİ, tablo E. 45) Sabit sermaye stokundaki gelişmeler ise şöyle olmuştur: 1965 fiyatlarıyla toplam sabit sermaye stoku 1965'te 14069,4 milyon liradan 1975'te 51586,3 milyon liraya ulaşmıştır. Yalnızca kamu kesiminde ise sabit sermaye stoku (1965 fiyatlarıyla) 1965'teki 8950,1 milyon lira değerinden 1975'teki 22839,7 milyon lira değerine ulaşmıştır. Özel kesimin sabit sermaye stoku ise aynı dönem içinde 5601,7 milyon liradan 28746,6 milyon liraya çıkmıştır.

(TİSSİ, tablo 2. 15, 2. 16, 2 17).

Görüldüğü gibi, 1965-75 döneminin sonunda, kamu kesiminin sabit sermaye stoku 2,7 katına, özel kesiminki ise 5,1 katına çıkmıştır. Kamu kesiminde sermaye stoku bu dönemde yılda ortalama %10,5'lik bir hızla artmıştır. Özel kesimde ise sermayenin büyümesi kamu kesimine göre çok daha hızlı olmuştur. Dönem içinde yapılan toplam imalat sanayii net yatırımlarının %62'sini özel kesim ger-

çekleştirmiştir. Bunun sonucu olarak özel kesimin sermaye stoku yılda ortalama %16,4 hızla artmıştır (TİSSİ, s. 52, 58).

Bu verilerle beraber, yukarıda sözünü ettiğimiz «sermaye bileşim katsayısını da» TİSSİ'nin verileri arasında bulabiliriz. Kamu kesiminde cari fiyatlarla «sermaye/ücret» oranı 1965'teki 5,46 değerinden 1969'da 5,10'a düşüyor. 1970'den sonra ise yeniden artmaya başlıyor ve 1975'te 6'ya ulaşıyor. Özel kesimde ise bu oran devamlı bir artış eğilimi gösteriyor ve 1965'teki 3,82 değerinden 1975'te 5,66'ya çıkıyor (TİSSİ, tablo 3. 3, 3. 4). Görüldüğü gibi sermaye bileşim katsayısının evrimi sermayenin verimliliğine paralel olarak gelişiyor. Çalışan başına sabit sermayeye gelince, toplam imalat sanayii için bu büyüklük, 1965-75 döneminde, 1965 fiyatlarıyla 36,5'den 75,5'e çıkıyor (TİSSİ, tablo E. 49)

Öte yandan, emek-gücü verimliliğinin bir göstergesi olan «çalışan başına katma değer» oranına baktığımızda, 1965-75 dönemi için ve 1965 fiyatlarıyla, bu oranın kamu kesimi için 38,8'den 67,05'e özel kesim için de 22,9'dan 54,7'ye geçtiğini görüyoruz (TİSSİ, tablo 3.25,3.26). Dolayısıyla sermaye verimliliğindeki düşüş kesin olarak emek-gücü verimliliğindeki bir düşüşten kaynaklanmıyor.

İmalat sanayiinde net artık/ücret oranlarının evrimi ise TİSSİ'de şöyle verilmiş: kamu kesimi için bu oran cari fiyatlarla 1965'teki 2,93 değerinden 1974'te 3,43'e çıkıyor, 1975'te ise 1,80'e düşüyor; özel kesimdeki net artık/ücret oranları ise, özellikle 1973'ten sonra belirgin olan sürekli bir düşme eğilimi gösteriyor ve 1965-75 arasında 2,05'ten 1,49'a düşüyor (TİSSİ, tablo 5. 12, 5. 13).

Burada şu tesbiti yapmak gerekiyor. TİSSİ'nin net artık/ücret oranlarında imalat sanayiinde çalışan toplam emek-gücünün ücretleri net artığa oranlanmış ve net artık hesaplanırken de katma değerden yine toplam emek-gücü ücretleri çıkarılmış. Yani artık-değer üreticisi anlamında üretken olan ve üretken olmayan emek ayrımı yapılmamış. Net artık/ücret oranından artık-değer oranına ilişkin bilgiler beklenirken şu noktaların göz önünde tutulmaları gerekir. Kapitalizm açısından değişken sermaye tüm emek-gücünün ücretlerini değil, yalnızca artık-değer üreticisi üretken emek-gücünün ücretlerini kapsar. Aynı zamanda artık-değer, artık-ürünün tümünü değil, yalnızca üretken emeğin ürettiği artık-ürünü kapsar. Dolayısıyla TİSSİ'deki hesaplanışlarıyla ücret ve net artığın katma değer içindeki payları, gerçek sömürü oranı üzerine ancak çok kısıntılı bilgi verebilirler.

Bu açıdan, artık-değer oranına biraz daha yaklaşabilmek için toplam ücretlerden üretken olmayan emek-gücüne ödenen ücretlerin çıkarılması ve bu miktarın net artığa eklenmesi gerekir. TİSSİ'nin notasyonuyla A net artık, W toplam ücretler ve w üretken olmayan emek-gücüne ödenen ücretler olarak alınırsa, artık-değer oranının yaklaşık bir ifadesi $e = (A + W) / (W - w)$ olur. Buradan net artık/ücret oranı için, $A/W = e - (e + 1) W/w$ bulunur. Görüldüğü gibi, net artık/ücret oranı ar-

tık-değer oranının sabit kalması (hatta artması) halinde bile azalabilir. Bunun için üretken olmayan emek-gücüne ödenen ücretlerin toplam ücretler içindeki miktarının artması yeterlidir.

Kanımızca TİSSİ'nin verilerinden çıkarılacak sonuç, Türkiye kapitalizminin nüvesini oluşturan imalat sanayiinin, özellikle 1973'ten sonra, bir aşırı sermaye birikimi krizine girdiğidir. Bu bağlamda, Türkiye imalat sanayiinin son birkaç senedir yarı kapasiteyle çalıştığının dillerden düşürülmediğini hatırlayalım. Bu olgu üzerinde kesin yargıya varabilmek için, sermayenin hangi kesimlerinin bu olgudan gerçekten etkilendiğinin verilerle ortaya çıkarılmasını beklemeliyiz. Fakat, şimdiden bu olgunun iki ana ögeyi içerdiği düşünülebilir. Bunlardan birincisi şudur: Büyük sermaye kesimleri son senelerde biriken sabit sermayenin bir bölümünü, *bugünkü sömürü ve kâr oranı koşullarında* verimli şekilde değerlendirememektedirler. Türkiye kapitalizminin aşırı sermaye birikimi krizinin doğrudan bir göstergesidir bu. İmalat sanayiinin yarı kapasiteyle çalışmasının içerdiği bir başka öge de, her kapitalist krizde olduğu gibi, Türkiye kapitalizminin içinde bulunduğu krizin de küçük ve orta sermayenin yok olmasını ve tekelleşmeyi hızlandırdığıdır. Böylece zaten zayıf olan sömürü bir bölüm sermayenin değersizleştirilerek, kâr oranının oluşmasına katılması önlenmektedir. *Tani Türkiye kapitalizminin içinde bulunduğu kriz, bir yandan Türkiye kapitalizminin aşmak zorunda olduğu «varsı noktasını» vurgularken, diğer yandan da yeni üretim ve sömürü koşullarının toplanmasıyla ortaya çıkacak olan «yeni kalkış noktasını» hazırlamaktadır.*

Enerji ve döviz darlığından en fazla zarar gören küçük ve orta sermaye olmuştur. Büyük sermaye binbir yolla enerjisini ve ithalat dövizini sağlamış ve üretimini sürdürmüştür. 1977 ve 1978'de kriz tüm vahşetle ortaya çıkmış, üretimin sürdürülmesini «orman kanunları» belirlemiştir. Krizin bu vahşi aşamasında en büyük kozlar oynanmış, krizden çıkışın gerektirdiği «yeniden düzenlenmenin» Türkiye kapitalizminin kendi içindeki bazı koşulları yerine getirilmiş (iflaslar artmış, tekelleşme hızlanmış, düşük kapasite ileri sürülerek sendikali işçiler işten çıkarılmış, enflasyonun yardımıyla kâr oranları düzelmiş) ve yeni kalkış noktası, uzaktan da olsa görülmeye başlamıştır.

Şimdi ise, kapitalist devlet, kriz yasalarının en acımasız şekilde işlediği aşamadan sonra, daha yakından devreye girmektedir. Yeniden düzenlenme sürecini tek tek sermayelerin yönlendirdiği dönem işlevini bitirmiştir. Sınıflar ve sınıf bölümleri arasında oluşan kuvvet oranını cisimleştiren ve bunlar arasındaki sınıf çatışmalarını yansıtan bir kurum olan kapitalist devletin güdümünde daha düzenli bir devreye girilmiştir. Türkiye'ye giren dövizlerin devletin elinde toplanmasını sağlayan prim politikası bunun bir göstergesidir. Devlet bu fonları seçici bir şekilde çeşitli sermaye kesimleri arasında paylaşacaktır. TÜSİAD'ın son çıkışı,

devletin ekonomiye daha fazla müdahale etmesine karşı gelmek için değil, bu müdahalenin belirlenmesinde kendi temsil ettiği sermaye kesiminin ağırlığını koymak içindir.

Türkiye'de «ekonominin sıhate kavuşturulması, yeniden düzenlenmesi» adı altında yapılmak istenenler krizden çıkabilmek için ve yeni üretim koşullarında birikimin devamının sağlanması için bir dizi karşı-etkinin devreye sokulmasıdır.

İlerideki bölümlerde egemen ülkelerin krizden çıkabilmek için kendi üretim yapılarında ve uluslararası işbölümünde yapmak istedikleri yenilikler ile Türkiye kapitalizminin bu süreç içindeki yerine değineceğiz. Ama önce, hem imalat sanayiinin bir aşırı sermaye birikimi krizi içinde bulunduğu önermemize «dolaylı» bir dayanak olması için, hem de devletin ekonomik alana etkilerinin kapsamını anlatabilmek için TİSSİ'nin son bölümündeki önerilerden bazıları aktaralım.

TİSSİ'ye göre «emek-yoğun teknik etkili olmayan teknik demek değildir. Tam tersine eğer uygun alanlarda ve uygun süreçlerde kullanılırsa emek-yoğun teknikler, ekonomideki kullanılmayan kaynakların kullanılmasını sağlarlar (...) Ürün kalitesi etkilenmemek koşuluyla, emek-yoğun tekniklerin uygulanması üretim ve istihdam arasındaki çelişkileri de azaltır. Kaliteyi etkilememek için maliyetleri düşürmenin ve daha fazla işgücü talebi yaratmanın bir yolu da, günlük vardiya sayısında artış sağlamaktır. Türkiye imalat sanayiinde bugünkü düşük kapasite kullanımı gözönüne alındığında, bu konuda atılması gerekli adımların önemi ortaya çıkar. Vardiya sayısını arttırmak, aynı zamanda sermaye mallarının fiziki aşınmasını arttıracığından, daha önce de değindiğimiz gibi, sermaye stokunun yenilenme hızı zorunlu olarak yükselecektir. Böylece, sırf yüksek gümrük duvarları ve kotalarla korunduğu için yaşayan, aslında teknolojik aşınmaya çoktan uğramış sermaye mallarının bir an önce üretim dışına çıkarılması kolaylaşmış olacaktır (...) imalat sanayiinde alınması gerekli en önemli önlemlerden biri de işletmelerin büyük ölçeklerde kurulmalarını ya da yeniden örgütlenmesini, tekelci eğilimlerden korkmaksızın özendirme (...). Türkiye imalat sanayii ile ilgili yönlendirme çalışmalarında şimdiden gündeme alınması gerekli temel noktalardan biri de, sanayiın yavaş, seçici ama kesin bir biçimde dışa açılmasıdır. Korunmaya değer üretim alanları, yukarıdan beri sıraladığımız ölçütler çerçevesinde dikkatle seçilmeli, ekonomiye yükü yarardan fazla olan ithal ikamesi alanlarında ise işletmeler dış pazarlarda ve yurt içi pazarda fiyat, kalite ve etkinlik yarışmasına yöneltilmelidir» (TİSSİ, 202-204).

Görüldüğü gibi, TİSSİ kâr oranındaki düşüşü durdurmak için ve 1970'lerden sonra biriken ve kâr oranının yetersizliği yüzünden değerlendirilemeyen sermayeyi devreye sokabilmek için, bir diğer bölüm sermayenin değersizleştirilmesine ilişkin bir dizi karşı-etkiyi bir çırpıda sıralıyor. Bu

durum aynı zamanda, marksist kriz teorisine ve kâr oranının eğilimsel düşüş yasasına sırt çeviren marksist araştırmacıların vakit geçirmeden bu konulara yeniden eğilmelerinin zorunluluğunu da vurgulaması açısından önemli.

Türkiye kapitalizminin krizini, uluslararası emperyalist işbölümünde egemen durumda bulunan ülkelerin aşırı sermaye birikimi krizinden bağımsız olarak ele alamayız. Dolayısıyla uluslararası işbölümünün bugünkü aşamasına yakından bakmamız gerekir. Bu aşama tekelci kapitalizmin emperyalist merkezlerde egemenliğini tümüyle kurması ve kapitalizm öncesi üretim tarz ve biçimlerinin son kalıntılarının ve rekabetçi kapitalizmin çözülmesinin hızlanması ile tanımlanabilir. Bu sonuçlar ortadan tümüyle kalkmazlar ama varlıklarını sürdürmeleri tekelci kapitalizmin yeniden-üretim sürecine doğrudan bağlanmıştır artık.

Öte yandan emperyalizmin bugünkü aşaması emperyalist merkezler ile bağımlı ülkeler arasındaki bağımlılık ilişkilerinde bir değişmeyi de içerir. Egemen toplumsal formasyonların egemen üretim tarzı olan tekelci aşamadaki kapitalizm, egemenliğini artık yalnızca dışarıdan değil yani bağımlılık ilişkisini yeniden üreterek değil, *kendi yeniden-üretimini koşullarını bağımlı ülkelerde üretmek sağlamaktadır.* Bu sürecin bağımlı ülkelerde «bir içsel olgu» haline gelmesi kendini bu ülkelerin ekonomik, politik ve ideolojik düzeylerinde gösterir. Egemen ülkelerin egemen üretim tarzının (tekelci kapitalizm) yeniden-üretimini koşullarının bağımlı ülkeler için «bir içsel olgu» haline gelmesinin bir örneğini biraz ileride Türkiye somutunda göreceğiz.

Emperyalist sistemin yeni bir uluslararası işbölümü arayışı içinde olduğunu biliyoruz⁸. Emperyalist merkezlerde ortaya çıkan eğilim, sermaye yoğun tekniklerle çalışan, emek-gücü verimliliği çok yüksek olan üretim dallarını kendilerine saklamak, emek-yoğun tekniklerle çalışan veya emek-gücü verimliliği görece az olan üretim dallarını ise bağımlı ülkelere bırakmak yönünde. Bu tesbiti doğrulayan birçok gösterge var elimizde. Bunlardan bir tanesi, emperyalist merkezlerin kendi aralarında yaptıkları yatırımların artması ve bu yatırımların yüksek emek-gücü verimliliği olan dallara yönelmesi⁹. Öte yandan, egemen ülkelerde krizin en yoğun biçimde hissedildiği dalların ise, giderek bağımlı ülkelere aktarılmak istenen tekstil, çelik, hafif madeni eşya, gıda sanayii, gemi inşaatı gibi dallar olduğunu biliyoruz.

Uluslararası yeni işbölümü arayışları, egemen ülkelerin içinde buldukları aşırı sermaye birikimi krizi açısından şöyle anlamlıyor. Egemen ülkeler burjuvazileri artık-değeri mutlak olarak arttırmanın giderek güçleştiğinin bilincindedir. Bu güçlüğü başlıca nedenleri arasında işçi sınıfının yüksek örgütlülüğü, üretim ve tüketim (1. ve 2.) sektörlerin arasındaki dengein zorunlu kıldığı kitle tüketiminin sürdürülmesi gibi ögeler var. Fakat, metropol burjuvazilerinin bir süre için artık-

değeri mutlak olarak arttırmanın yolunu yabancı işçiler sayesinde bulduğu da unutulmamalı. Mutlak artık-değerin arttırılmasının giderek güçleşmesi ile metropol burjuvazileri nisbi artık-değer artışına hız veriyorlar. Bunun en etkili yolu elbette emek-gücü verimliliğini arttırmak, yani emek-gücü değerini düşürmek. Öte yandan, emek-gücü verimliliğini arttırmak için yapılan sabit sermaye yatırımlarının sermayenin organik bileşenini artırarak kâr oranının eğilimsel olarak düşmesi tehlikesini içerdiğini biliyoruz. Bu eğilimin işlemsini mümkün olduğu kadar geriye atabilmek için, metropol burjuvazisi, bir karşı-etki olarak, bir bölüm sabit sermayenin değersizleştirilmesini gündeme getiriyor. Egemen ülkelerdeki bu gelişme elbette bir süreç şeklinde oluyor ve henüz gelişmesinin başında.

Öte yandan gelişmekte olan bu sürecin de mekanik bir şekilde yürüdüğü, çeşitli sermaye kesimleri arasında çıkar çatışmalarına yol açmadığı sanılmaması. Tekrarlayacak olursak, egemen ülkelerde kâr oranının eğilimsel düşüşüne bir karşı-etki olarak, toplam artık-değerin paylaşılmasına katılan sermayenin bir bölümü devre dışı bırakılmaya çalışılıyor. İşte, bağımlı ülkelere aktarılmak istenen sanayii dalları egemen ülkelerde kâr oranının oluşmasına katılmaları önlenmek istenen dallar. Dolayısıyla «kâr haddi düşen sektörler yeni ekonomik düzende üretimi periferiye transfer edilecek sektörlerdir»¹⁰ şeklinde bir düşünce yürütmek, burjuvazinin egemen kesimlerinin metropollerde uygulamaya koydukları yeni stratejiyi, buna bağlı olarak burjuvazinin çeşitli kesimleri arasındaki çekişmeleri tam olarak yansıtmıyor. Bazı üretim dallarının bağımlı ülkelere aktarılmasının, egemen ülkelerde burjuvazinin egemen kesimlerinin kâr oranının düşme eğilimine karşı uygulamaya koydukları bir karşı-etki olarak anlaşılması kanımızca daha gerçekçi bir yaklaşımdır.

Egemen ülkelerde nisbi artık-değeri arttırmanın en etkili yolunun emek-gücü verimliliğini arttırmak ve dolayısıyla da emek-gücünün yeniden-üretimine giren tüketim mallarının yani emek-gücü değerini düşürmek olduğunu yukarıda belirttik. Bu sürecin hızlandırılmasında diğer bir etkili rolün de, bağımlı ülkelerdeki düşük ücretlerden ve bu ülkelerin parasının düşük değerinden yararlanmak için, bazı sanayi dallarının bu ülkelere aktarılması ve bu dalların üretimlerinin egemen ülkeler tarafından ithal edilmesi olduğunu düşünebiliriz. Görüldüğü gibi yeni uluslararası işbölümü böylece yeni bir boyut daha kazanıyor.

Burada yeni uluslararası işbölümü ile beraber gündeme getirilen ve egemen ülkeler yöneticilerinin ağızlarından düşürmedikleri «üçüncü dünyanın ihracatını arttırması zorunluluğunu» hatırlayalım. Bu türden söylemlere en yeni örnek Dünya Bankası başkanı Robert S. McNamara'nın 10 Mayıs 1979'da Manila'da 5. CNUCED toplantısında söyledikleri. Şöyle diyor McNamara: «uluslararası ticaretin iyileşmekte olan koşullarından en iyi şe-

kilde yararlanmak için, gelişmekte olan ülkeler ihracat sektörleri lehine yapısal uyarlamalar yapmak zorundadırlar. Bu çabalar elbette uygun bir iç politika ve dış yardım gerektirecektir.» (Le Monde, 19 Mayıs 1979).

Kanımızca Türkiye kapitalizminin içinde bulunduğu kriz, İMF, OECD gibi örgütlerle ilişkiler bu bağlamda ele alınmalıdır. İMF ile Türk hükümeti arasında uzun süredir sürüp giden görüşmelerin takıldıkları noktanın ne olduğunu hatırlayalım: Türkiye'nin kur politikası. İşte bu aşamada, egemen ülkelerin egemen üretim ilişkilerinin yeniden üretimi koşullarının üretiminin bağımlı ülkeler için «bir içsel olgu» haline gelmesinin ne anlama geldiğini kavramaya çalışabiliriz.

İMF'nin kaygısı gerçekten Türkiye'nin döviz ihtiyacı mı sorusu sorulabilir. Kanımızca cevap hayırdır. Bu cevabımızı elbette yukarıdan beri geliştirdiğimiz teorik çerçeveye oturtuyoruz. Fakat aşağıda sıralayacağımız şu iki olgu da İMF'nin ana sorununun Türkiye'nin güncel döviz sıkıntısı olmadığı görüşümüzü destekler niteliktedir. İMF, Türk hükümetinin Türkiye kapitalizminin iç koşullarının gerektirdiği «işçi dövizine prim» uygulamasının kaldırılmasını istemekte, bu uygulamayı «sahte kur sistemi» olarak nitelemekte, dış ticareti de içine alacak katlı kur sistemini önermektedir (Cumhuriyet, 13/5/1979). Öte yandan Ticaret Bakanlığı, ihracatı artırmak amacıyla, ihracatta vergi iade oranlarını artıran bir karar almış, Maliye Bakanlığı ise 'İMF istemiyor' diye karşı çıkmıştır (Cumhuriyet, 12/5/1979). İMF ile görüşmeleri doğrudan yürüten Maliye Bakanlığı, ortada neler döndüğünü, İMF'nin ana amacını Ticaret Bakanlığından daha iyi anlamıştır. Kaldı ki tüm egemen kapitalist ülkelerde Maliye Bakanlığı örgütleri kapitalist devletin ana kurumu haline gelmiştir.

Dolayısıyla «içsel olgu» kavramıyla söylemek istediğimiz, egemen ülkelerin egemen üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin uzun dönemli bir ko-

şulu olan, bağımlı ülkelerin bazı sanayii dallarını geliştirmeleri ve bu dalların ürünlerini egemen ülkelerin ithal etmeleri zorunluluğu, Türkiye somutunda kendini Türkiye'nin döviz sıkıntısını aşabilmek için ihracatını arttırması zorunluluğu olarak gösterdiği'dir. Yeni uluslararası işbölümünün kurulmasında egemen ülkelerin yetkili örgütü olan İMF'nin bütün çabası, Türk lirasının değerini, bir süreç halinde, Türkiye'nin ihraç edeceği tüketim mallarının egemen ülkeler tarafından ithal edilmesinin, bu ülkelerdeki emek-gücü değerini düşürmek açısından, «enteresan» hale getirecek seviyeye düşürmektir.

Bu sürecin Türk lirasının değerini düşürmekten geçtiği kadar Türkiye'deki ücretleri düşürmekten geçtiği de açıktır. Her «ilerici» kararına karşı çıkan 11'ler, 6'lar veya 3'lerle sarılı, 'biz yapacaktık ama sorumsuz muhalefet bırakmadı' özürü hazır, faşist baskı ve tehlikenin her an gündemde tutulduğu bir Ecevit hükümetinin görevi, «ekonomiyi derleyip toplamak» olduğu kadar, biraz da budur.

Türkiye ihracatının egemen ülkeler açısından ne zaman «enteresan» hale geleceğini anlayabilmek için şu örneği verelim. Egemen ülkelerin işçi sınıfının giyiminin büyük bölümünü Hong-Kong, Singapur, Filipinler, Güney Kore v.b. ülkelerden ithal edilen giyim eşyalarının oluşturduğunu biliyoruz. Bu ülkelerdeki işçi ücretlerinin ortalaması egemen ülkelerdeki eşdeğer emek-gücü ücretinin %10'unu geçmemektedir.

İMF ile ilişkilerin nereye kadar gidebileceğini kavrayabilmek için, mart 1976 darbesi öncesinde ve darbe sonrasında İMF ile sıkı ilişkiler sürdüren Arjantin'de enflasyon oranının 1975'te %738, 1976'da %920, 1977'de %334 olduğunu, ekim 1976 ile ekim 1977 arasında yapılan devalüasyon oranının %350 olduğunu ve 1977 şubatında sanayi işçisinin gerçek ücretinin 1960 yılındakinin ancak %64'ü olduğunu hatırlamakta yarar var¹¹.

¹ Bu söylenenlerin iyi anlaşılabilmesi için Poulantzas'ın üretim tarzına getirdiği yeni tanım ve anlayışı aktaralım: «Üretim tarzı, ilişkiye girmelerinden önce (eklemlenmelerinden önce) değişmez bir yapıya sahip olan çeşitli düzeylerin birleşmesi değildir. Ekonomik, politik ve ideolojik belirlemelerin bütünü'nün oluşturduğu birlik olan üretim tarzı her alanın sınırlarını çizer ve öğelerini tanımlar. Bu alanlar önce birbirleriyle olan ilişkileriyle vardırılar» (N. Poulantzas «l'Etat, le pouvoir, le socialisme», PUF Politiques, 1978). Burada şu küçük parantezi açabiliriz. Marksist teoriye ve çeşitli marksist kavramlara getirilen yeni açıklamalar ve aydınlatmalara yaklaşma olanağı bulan bir Türk aydınının görevi, bu kavramlarla kişisel hesaplaşması olmamalı. Tersine, yapabildiği kadarıyla, bu teorik araçları kendi toplumsal formasyonuna uygulamaya çalışmalı ve geçerliliklerine kıstas olarak kendi «haleli ruhiyesini» değil göz önüne alınan toplumsal for-

masyonun özgül sınıf savaşı konfonktürünü almalı.
² Kapitalist kriz üzerine bu geliştirmeler için P. Mattick'in «Marx et Keynes» Gallimard, 1972, adlı eserinden yararlandık.
³ J. Hirsch, Elements pour une theorie materialiste de l'Etat, In «l'Etat contemporain et le marxisme» CEP Maspero, 1975.
⁴ P. Boccara, Travaux statistiques sur le système productif français et theorie des facteurs de la crise de structure, Issues, No 1, 1978.
⁵ C. Pheline, Repartition primaire des revenus et rentabilité du capital (1954-1973), Statistiques et Etudes financières, Serle orange, No 19, 1975.
⁶ B. Theret et M. Wieviorka, «Critique de la theorie du capitalisme monopoliste d'Etat», CEP Maspero, 1978.
⁷ L'observateur de l'OCDE, No 97, Mart 1979.
⁸ Burada uluslararası işbölümünü yalnızca OECD'ye

dahil hakim ülkelerle tüm bağımlı ülkeler açısından ele alıyoruz. Fakat bu egemen ülkelerin uluslararası yeni işbölümü projelerinde COMECON'a dahil ülkelerin (ve hatta Çin'in) yeri yok demek değil. Bu konuda bkz. A. Gunder Frank, Vive l'entreprise ideologique. Les economies socialetes dans la division capitaliste internationale de travail, l'homme et la

société, 45-46 (1977) ve 47-50 (1978).

⁹ N. Poulantzas, «les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui», Seuil, 1974.

¹⁰ Ç. Keyder, Yeni ekonomik düzen ve ideoloji, ODTÜ Gelişme dergisi, 1976 Özel sayısı, s. 28-32.

¹¹ G. Kaya, Arjantin: emperyalizmin güdümünde askeri diktatörlük, Yurt ve Dünya, temmuz 1978, s. 33-52.